

ՍՈՖԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ

Սոփիան (հռոմեական Սերտիկան) շատ հին ժամանակներից ի վեր եղած է ռազմագիտական կարևոր հանգրվան մը Արևմուտքին դեպի Արևելք գացող հռոմեական գլխավոր ճանապարհին վրա։ Իր այս հանգամանքին համար նախապես հռոմեական լեգեոնները, հետո բյուզանդական և ապա օսմանյան բանակները այս բերդաքաղաքը գործածեցին իբրև զինվորական կայան և ռազմական պարենավորման կեդրոն։

Սոփիան իբրև վաճառականության կեդրոն միջին դարին հետո է, որ կսկսի բարգավաճիլ։ Ապա հայ թոնդրակեցի աղանդավորներ, գաղթականներ և զինվորականներ բյուզանդացիներու կողմից կրեթիլին և կրնակեցիլին այս քաղաքի շրջաններուն մեջ՝ Մոկլեն, Դիվոլիա, Դրիադիցա և այլուր։ Այս պատմական իրողությունը կհաստատվի Օրիսիդայի բուլղար արքեպիսկոպոս Թեոփիլակտի նամակներին (1107) և հաջորդ տարիներուն Դրիադիցայի (հին Սոփիայի) եպիսկոպոսին ուղղված նամակներին, ինչպես նաև Տիվան անուն հայ երևելիի մը և Մոկլենի եպիսկոպոս Իլարիոնի վարձագրութենին, ուր կհշտվին Սոփիայի, Մոկլենի և Դիվոլիայի շրջաններուն մեջ ռազմաթիվ հայերու գոյությունը և նշանակելի թիվը ժամ դարուն և անոնց ունեցած եկեղեցիները¹։

Բայց դժբախտաբար այդ դարաշրջաններու հայկական եկեղեցիներին որևէ գրավոր

հիշատակարան կամ արձանագրություն չէ հասած մեզ։ Այդ եկեղեցիներու դիրքն ալ ճշտել անհնարին եղավ մեզի։

1107 թվականին հետո, մինչև ժՁ դար, նորեն որևէ գրավոր հիշատակություն չկա արձանագրված Սոփիայի հին հայերու մասին։

1559 թվականին Սոփիայի մեջ հիշատակված հայ համայնքի մը առաջին հիշատակությունը կընե ճանապարհորդ Հանս Դերնշվամսը, որ կանցնի Սոփիային դեպի Կոնստանդնուպոլիս երթալու համար և Սոփիայի մեջ կգտնե 1000-են ավելի հայեր²։

Օսմանյան թուրքերը, երբ 1387-ին Սոփիան գրավեցին, հայերու խոսք չեն ընել։ Թուրքերու հրամանատար Մուրադ փաշա և Կարաճա բեկ, սուլթանին ուղարկած իրենց զեկուցագրին մեջ, միայն բուլղարներու անուններ հիշած են։

1559-ին Դերնշվամսի Սոփիայի մեջ տեսած ավելի քան 1000 հայերը գաղթականներ կամ օսմանցի սուլթաններու հրամանով բերված արհեստավոր հայեր պետք է ըլլան։ Օսմանցի սուլթաններն ալ Բյուզանդիոնի կայսրերու վարած քաղաքականության հետեւելով՝ նոր նվաճած քաղաքներու բնակչության մեծամասնությունը նվազեցնելու և աշխատավոր ձեռքեր, արհեստավորներ ապահովելու համար Փոքր Ասիային ոչ միայն թուրք բազմություններ կըրեին, այլև հայեր և ուրիշ ժողովրդական տարրեր։

Շատ հավանական է, որ Սոփիայի առաջին հայկական խումբը թուրքերու կողմից բերված

¹ «Писмата на Теофилакта Охридски, ирєв. от грєцки митр. Симєон Варненски и Прєславски», София, 1931, стр. 22, 23, 28, 29.—Д. Цуклев, «История на Белгар. Церква», София, 1911, стр. 939, 943.—Проф. Йордан Иванов, «Богомилски книги и легенди», София, 1925, стр. 19.

² Hans Dernschwams, «Tagebuch einer Reismach Konstantinopel und Kleinasien», edit. Fr. Babinger, 1923, p. 253:

է՝ Սոֆիան շենցնելու և թուրք բանակին ալ-
կալ ծառայութիւններ ընելու համար:

1610-ին նոր զաղթականութիւն մը Փոքր
Ասիոյ Զալալիններու խօթութիւններէն փախ-
չելով՝ եկած ապաստանած պետք է ըլլան
նաև Սոֆիա, ըստ Գր. Դարանաղցի ժամա-
նակագրութեան: Այս զաղթականներուն վրա
հաջորդաբար եկած ավելցած են նաև Կաֆա-
յեն եկող և Վառնայի վրայով Սոֆիա անցնող
մեծ սով կտիրեր, որով այնտեղի հայերը սո-
վին նեղվելով չվեցին դեպի հարավ, տարած-
վելով Բալկաններու մեջ, մինչև Բելգրադ:
«Նւ ի իննի սովին ոմանք Ստամբուլ եկին և ո-
մանք ի Պելլըղաւոս»:

Ճանապարհորդ Քիառոմանի Յոխան, որ
1623 թվականին անցած է Սոֆիայէն, իր նա-
մակներուն մեջ կգրէ, թե բազմաթիւ հայեր
կապրին Սոֆիայի մեջ³:

Սոֆիայի մեջ առաջին հայկական եկեղե-
ցիի մը գոյութեան մասին առաջին անգամ
կիսուի կաթողիկ եպիսկոպոս Պետր Բոգդանը,
որ կըսէ, թե 1640 թվականին Սոֆիայի մեջ
կար 8000 բնակարան, որոնցմէ 200 տունը
հայեր էին (շուրջ 1000 հոգի): Այս հայերը
ունեին իրենց առաջին եկեղեցիները, իրար-
մէ բաժնված էին և մեկը մյուսին կմեղա-
դրեր իբր հերետիկոս⁴:

Հետաքրքրական է գիտնալ, թե որոնք էին
այս իրարու հակառակ և իրար իբրև հերետի-
կոս մեղադրող հայկական եկեղեցիներու հա-
մայնքները: Շատ հավանաբար Սոֆիայի մեջ
կապրեին եկեղեցիին հովատարիմ հովա-
տացալ հայեր, ինչպես նաև հայ-հոռոմներ:

1600—1690 թվականներուն (Ժէ դար) Սո-
ֆիայի մեջ ապրող հայերու մասին արժեքա-
վոր տեղեկութիւններ կուտա պրոֆ.-դոկտ.
Ա. Բշիրլիով՝ քաղելով թրքական (սիճիլադ)
արձանագրութիւններէն. «Բայց հայերը
մասնավորապես շատ տարածվեցան մեր
հայրենիքի (Բուլղարիա) գլխավոր քաղաքնե-
րուն մեջ թրքական տիրապետութեան ժամա-
նակ իբրև վաճառականներ, արհեստավոր-
ներ և պետական ծառայողներ»:

Ժէ դարուն Սոֆիայի զարգուն վաճա-
ռականութիւնը այստեղ քաշեց բերավ բազ-
մաթիւ հայեր, որոնք Սոֆիայի մեջ ունեին
իրենց սեփական համայնքը և եկեղեցին Տեր
Գրիգոր անուն քահանայով (Էրմենի քայի-
ֆասը վե հեմաաթը վե Էրմենի փափազը
Գրիգոր):

3 Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 36:

4 Տե՛ս Յոխան Վիլի տպագրած նամակներու գիր-
քը, էջ 37, 1659 թ., Նյուրնբերգ:

5 Տե՛ս Спнс. «Архив за поселищни проучване
год», II, кн. 2, 1930—1940 гг., стр. 182, 183.

Հայերու մեծ մասը կըբաղեին արհեստ-
ներով, մասնավորապես ձուլագործութեամբ
(ղլոմենիան Էսնաֆը) և հացագործութեամբ
(ֆրունենիան Էսնաֆը): Այս վերջիններուն իբր
պետ կհիշվի հայ երեւի մը՝ Վարդազարմ-
յան:

Հացագործ արհեստավորներու անդամներն
էին թուրքեր, հայեր և ուլա (ստրուկ) բուլ-
ղարներ: Աթ-Բունար կոչվող վայրին (Թաղա-
մաս) մեջ գործող հացագործներուն վար-
պետգլուխն էր «հայ Օհաննեսը»⁵:

Կաթողիկ եպիսկոպոս Պետր Բոգդանի
1640-ին հիշած հայկական եկեղեցին և թրք-
ական սիճիլադներու մեջ հիշված եկեղեցին
պետք է ըլլա այն զետեմփոր մատուռ-եկե-
ղեցին, որ 1673-ին հիշված է նաև Մարտիրոս
վարդապետ Կաֆացիի կողմէն ալ. Մարտիրոս
վարդապետ Կաֆայեն Երուսաղեմ հրթալու
ժամանակ Սոֆիայէն կանցնի և կհանդիպի
Սոֆիայի եկեղեցիին: Այնտեղ կգտնեն Տեր Հով-
հան անունով քահանա մը, որուն եկեղեցա-
կանի անվայել վարքն ու բարբը կձաղկն հե-
տեւալ քառակով:

«Անուն իւրեան կոչեն Յունան,
ի հաւատոյ դատարկ, ունայն,
Զօրն ի բուն շրջի ի մեխանան,
Տղմաթաւալ խողի նման»⁶:

Սոֆիայի հայոց այդ հին եկեղեցիի մասին
պատմագիր Իրեչեկ ալ կիսուի 1883-ին. «Սո-
ֆիայի մեջ կան յոթ եկեղեցիներ, որոնցմէ
ամենագետնափորը հայկական եկեղեցին է,
որ յոթ սանդղամատով վար կիջնեն»:

Հայկական եկեղեցիին գտնված վայրը նա-
խապես կկոչվեր «Արմենսկա մաճալա» (հայ-
կական թաղ), որ 1934-ին շինված են բուլղա-
րական հոգևոր ճեմարանը և դատական պա-
լատը: Այս հայկական հին եկեղեցիին փո-
խարեն հետո, Սոֆիայի միտրոպոլիտ Ստե-
ֆան Սոֆիրոքիի համառ պահանջներուն հե-
տեւանքով, Սոֆիայի հայերուն տրվեցավ Նիշ-
քա և Դրագուման փողոցներու անկյունը պա-
րապ հողամաս մը 750 քառ. մետր տարածու-
թեամբ, որտեղ հայեր կառուցին իրենց երկ-
րորդ եկեղեցին և դպրոցը (այժմ՝ Ազգային
տունը և Հովակիմյան դպրոցը, որ նախապես
Արամյան կկոչվեր և հիմնված էր 1896-ին):
Սոֆիա հաստատված հայերուն մեկ մասն
ալ գաղթած է 1700—1710 թվականներուն,
Ակնա շրջանին (Աբուլեխ գյուղ): Սակայն
հետաքրքրական է, որ հայոց հին գերեզմա-
նոցին եկեղեցով բակը բերված տապանաքա-

6 Տե՛ս «Град София през 17 век», София, 1912,
стр. 48, 61:

7 Տե՛ս Հ. Մ. Պոստոյան, «Նավասարդ» տարեգիրք,
Բուրքեշ, 1923—1924:

ընդունված քաղաքական կամ Արևելքի անունները չեն հիշատակված:

Հին եկեղեցվոց բակին մեջ կան սալարկված 10—11 տապանաքարեր, որոնցմե ութը հատը մարմարիոն, իսկ մնացյալները տեղական պարզ քարեր էին: Մարմարյա տապանաքարերն միայն հետևյալ երեք հատը ընթերցանելի էին.

1) Նայեցարուր ծնունդ յերկրի
ի սոյն տապանս որ տեսանի.
Եղեալ կայ աստ ի պահեստի
Մարմին առն բարեպաշտի:
Սա էր երկրէն նախիջևանցի,
Տօլօցց Աւետիքի որդի Մատուրի,
Որ փոխեցաւ առ Աստուած
ի թվին ՌՃԺ սեպտ. ԺԲ:
(1730 սեպտ. 12):

2) Այս է տապան հանգստեան
Շոռոթեցի Նավրուսեանց
Աւետիսի որդի Ալեքսանի,
Որ փոխեցաւ ի թվին ՌՄԲ
Դեկտեմբեր ամսու ԻԲ:
(1753 դեկտ. 22):

3) Այս է տապան հանգստեան
Պանանիսի որդի հանգուցեալ
Օյաննէսի, որ փոխեցաւ աստէն
ի կեանս թվին հայոց ՌՄԿԳ
Յուլիս ԺԵ-ին:
(1814 հուլիս 15):

Առաջին երկու տապանաքարերը կատակաշին արևելյան Հայաստանն եկած և Սոֆիա հաստատված հայերու: Թեև արհեստ և զբաղում չէ հիշված, սակայն քարերուն մարմարյա ըլլալը ցույց կուտա, որ անոնք վաճառականներ կամ բարեկեցիկ հայեր եղած են, իսկ մնացյալ պարզ քարերը պետք է եղած ըլլան աշխատավոր հայերու տապանաքարերը, որոնք անընթերցան են՝ մաշված լինելով:

Այդ երեք մարմարյա տապանաքարերն մին գտնված է նոր եկեղեցվո աշակողմյան պահարանին մեջ կառուցված մկրտության ավազանին քով, երկրորդը հայոց գերեզմանատան մեջ կժողոված հանգստաքար, որ դրված է մատուռի արևելյան պատին առջև, իսկ երրորդը ձգված է Աղգային տան բակին աղբյուրին քովիկը, մի քանի պարզ տապանաքարերու հետ խառնիխուռն:

Սոֆիայի հայոց հին եկեղեցվո շինության ճշգրիտ թվականին մասին որևէ արձանագրություն կամ փաստաթուղթ գոյություն չունի, սակայն հավանական է, որ շինված է 1600-ական թվականներուն: Ուրեմն հայոց եկեղեցիի գոյության իբր հաստատ թվական

կրնանք հիշել 1640 թվականը: Կենթադրվի, թե հայոց առաջին եկեղեցիի շինության արտոնությունը և սուլթանական արտոնագիրը (իրազեն) առնված է ԺԵ դարուն ապրող նշանավոր Աբրո Չելեբիի (Աբրահամ) կողմից: Սակայն այստեղ կա պարզապես պատմական շփոթություն մը, որովհետև Ֆիլիպի (Պլովդիվ) հաստատվող կամենացի լեհահայերու շինած (1675-ին) առաջին եկեղեցիի սուլթանական արտոնագիրը իսկապես Աբրո Չելեբին հաջողացած է, տրված ըլլալով, որ ան այդ թվականներուն Օսմանյան զահին վրա գտնվող սուլթան Մեհմեդ Դ-ի բանակին մատակարարությունը հաջողացած էր Կրեդե կղզիին գրավման ժամանակ, իսկ սուլթան Իբրահիմի կողմից ալ խաբբը շերիֆով ազատ վաճառական հռչակված էր ռուսաց և եվրոպական երկրներու համար: Սակայն Աբրո կամ Աբրահամ Չելեբին ապրած է 1626—1681 թվականներուն, իսկ Սոֆիայի հայոց եկեղեցին գոյություն ունի արդեն 1640-ին, որով եթե նույնիսկ 1640-ին կառուցված ըլլա եկեղեցին, դարձյալ Աբրո Չելեբի չի կրնար այդպիսի արտոնություն մը ձեռք բերել, քանի որ ինքը հազիվ 14 տարեկան եղած կըլլա 1640-ին:

1800-ական թվականներուն Սոֆիայի հայերը իբրև վաճառականներ⁸ և արհեստավորներ կաշխատին և կմասնակցին քաղաքի բարգավաճման և առևտուրի զարգացման: Բայց դժբախտաբար 1814—1815 թվականներն սկսյալ հայ համայնքի անդամներուն թիվը կսկսի նվազիլ, 1816—1827 թվականներուն պատահած սոսկալի համաճարակի մը հետևանքով:

1841-ին մի քանի ընտանիքներ հազիվ կվերադառնան Սոֆիա, բայց եկեղեցին կմնա առանց քահանայի: Այս թվականներուն սոֆիացի նշանավոր հայ երեկելի մը կհիշվի Սոֆիայի հրեական վավերաթուղթերուն մեջ: Հրեաները Այրապետյան կոչած են այս հայր, որ անտարակույս Հայրապետյան պետք է ըլլա, սուլթան Մահմուդ Դ-ի բարձր պաշտոնատար, որ 1841—1842-ին Սոֆիայի և Սամաքովի մեջ կզբաղեր նաև լուսավարչական թյալմը:

Սոֆիայի հայ համայնքը աչքի կիյնա հատկապես Բուլղարիո ազատագրության թվականներուն՝ 1878-ին:

1881-ին կատարված առաջին բուլղարական պետական մարդահամարին համաձայն,

⁸ Տե՛ս Զարգարյան, «Էիշատակարան», էջ 267—268:

⁹ Տե՛ս Ն. Ղ. Ինճիբյան, «Աշխարհագրություն շրից մասանց աշխարհի», հատ. 2, Վենետիկ, 1804, էջ 6:

Սոֆիայի լուսավորչական հայերու թիվը 73 էր¹⁰:

Այս առաջին մարդահամարին հետո Սոֆիայի բնակչությունը կսկսի աճել, երբ Սոֆիան մայրաքաղաք կդառնա: Հայ պաշտոնյաներ, վաճառականներ և արհեստավորներ կսկսին գալ և վերահաստատվիլ Սոֆիայի մեջ: Այդ թվականներուն Սոֆիա եկողներին են Թելեկրաֆի պապա Մինաս (էդիրնեցի), Քյուրքճի Սենեբերիմ (պոլսեցի), Թորոս Վարազճյան (կնյազ Ալեքսանդր Բատեմբերգի երբեմնի սպիրիտ), Թյուֆնեճի Հաջի Ավազ, Այվազ Հովհաննես (վանեցի, Սոֆիայի վալի Մազհար փաշայի ծառայողը), Գուլումճի Ասատուր, Շոպ Գևորգ, Ֆրունճի Մանուկ (պոլսեցի), Ստեփան Գասպարյան (հեռագրատան պաշտոնյա), Մինաս Զայյան (ճարտարապետ), Հայրապետյան (ճարտարապետ), Մաքսիմ Սահակով (հնագետ), Սուքիասյան (ոսկերիչ), Արամյան (ժամագործ) և ուրիշներ:

Այս հայերը հետզհետե կփայլին արհեստներու և առևտրական ասպարեզի վրա: Կրացվին մանիֆակտուրայի և մանածի հայ վաճառատուներ Սարգիս Գուլումճյանի, Պեղազյանի, Գևորգ Մուրադյանի և ուրիշներու կողմից: Կհիմնվին Զենոբովի և Բըլլեկովի առաջին բուլղարական գրաձուլարանը, Սուքիասյանի և Ստեփանյանի առաջին բուլղարական ոսկերչական գործարանը, Ա. Մարգարյանի կոշկարարական գործարանը և ժամագործարան:

1894 թվականի Կոստանդնուպոլսո Բանկ Օտտոմանի դեպքին հետո, Բուլղարիա եկող հայերեն ոմանք կհաստատվին Սոֆիա: Այս թվականին է, որ Կոստանդնուպոլսո հայոց Պատրիարքարանը կհետաքրքրվի Սոֆիայի հայոց վիճակով և հոգևոր հովվություն համար կուղարկե Տեր Արիստակես Ֆեսլյան քահանայ: Այս վերջինը թափուր մնացած եկեղեցին կարգի կանոնի դնել հետո, քաջալեր կհանդիսանա դպրոց մը բանալու գործին և գետնափոր եկեղեցիին կից, հին տախտակաշեն սենյակի մը մեջ, ինք կըլլա Սոֆիայի հայոց դպրոցի առաջին ուսուցիչը:

Բալկանյան պատերազմին և առաջին համաշխարհային պատերազմին հետո հայ դադթականության հոսանքը կուժեղնա դեպի Բուլղարիա: 1920—1922-ի թուրք-հույն պատերազմի ժամանակ նոր դադթականու-

թյուն մը կուգա հաստատվելու Բուլղարիա¹¹, Մարմարա ծովու ասիական մասի եզերքին, Բրուսայի նահանգին և Բանդրմայեն կուգան թիվով շուրջ 16 000—18 000 հայեր:

Միայն Սոֆիայի հայ համայնքի թիվը 1927—1928-ին կհասնի շուրջ 32 000 հոգի: Այս թվականին սկսյալ հայ համայնքի աճումը ցույց կուտա հետևյալ պատկերը.

Տարի	Պսակ	Մանուկ	Մահ ¹²	Աճում
1928	23	49	40	9
1929	26	42	34	8
1930	5	7	8	—
1931	22	37	30	7
1932	30	32	36	—
1933	33	45	42	3

Հետևաբար կարելի է ըսել, որ եկեղեցական տոմարներու մեջ ցույց տրված աճման թիվը այդ տարիներուն քիչ մը ավելի բարձր եղած է: Իսկ պսակներուն թիվին մեջ արձանագրված չեն այն ամուսնությունները, որոնք կատարված են բուլղարներու հետ (խառն ամուսնություն) և պսակը եղած է Բուլղարական Եկեղեցվո մեջ:

Բուլղարահայոց առաջին թեմակալ առաջնորդը կըլլա Բյուքանիո թեմի նախկին առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանը, որ մինչև իր մահը՝ 1934 թվականը այդ պաշտոնը կվարե: Իր կյանքի վերջին տարիներուն խնայած իր բոլոր հարստությունը, շուրջ 200 000 լևա, կնվիրե նորաշեն Ազգային տան մեջ կառուցվելիք դպրոցին, որով այդ շենքին մեկ հարկը կկոշվի Հովակիմյան դպրոց: Այս շրջանին դպրոցի աշակերտության թիվը կհասնի շուրջ 300—320-ի, մեկ տնօրենով և չորս ուսուցիչներով: Դպրոցի բյուջեն կմատակարարվի հայ համայնքի անդամներին հավաքված «ազգային-կրթական տուրք»-երով:

11 Միայն Ռոդոստոյի վրայով Բուլղարիա անցնող հայ դադթականներու թիվը (Իզմիդեն և Ադաբազարեն) եղած է 3434 հոգի կամ 931 ընտանիք (տե՛ս Ս. Փաշաճյան, «Ռոդոստոյի հայերը», Սոֆիա, 1929, էջ 121): Իսկ Բուլղարիա ապաստանած Ռոդոստոյիներու թիվը եղած է 596 ընտանիք կամ 2079 հոգի (տե՛ս անդ, էջ 128):

12 Մահվան այս թիվերուն մեջ արձանագրված են նաև այն հայերը, որոնք դավաճներ են Սոֆիա եկած են դարձանվելու և սակայն մեռած և Սոֆիա թաղված ին:

10 Սույն մարդահամարը կատարված է ոչ թե ազգությամբ, այլ դավանանքի հիման վրա: Այսպես, օրթոդոքսներ 14052 հոգի, մահմեդականներ՝ 1258, հրեաներ՝ 4274, կաթոլիկներ՝ 714, բողոքականներ՝ 163, լուսավորչականներ՝ 73: Ուստի կաթոլիկ և բողոքական հայեր մտած չեն այս 73-ին մեջ:

Մանուֆակտուրայի, մանածի, յազմայի և այլ ճյուղերու վրա գործող հայ վաճառականներու թիվը կբազմանա: Կբացվին «Բանկա Թրակիա» և «Սևան» համագործակցական հայկական դրամատոմենները:

Բուլղարահայ թեմի առաջնորդներ կըլլան՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյան 1926—1934, Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյան 1934—1938, Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ Կարապետյան 1938—1953, վազգեն եպիսկոպոս Պալճյան 1954—1955:

Իսկ 1640-ական թվականներեն սկսյալ Սոփիայի մեջ պաշտոնավարող հայ քահանաները հետևյալները եղած են՝ 1640—1670 Տեր Գրիգոր, 1673—...-ին Տեր Հովնան, 1880—1888-ին Տեր Կարապետ Սահակյան, 1888—...-ին Տեր Հարություն Հակոբյան, 1890—1904-ին Տեր Արիստակես Ֆեսլյան, 1904—1912-ին Տեր Հովհան Մանդակունի, 1904—1924-ին Տեր Մեսրոպ Տեր-Մեսրոպյան, 1922—1931-ին Տեր Խորեն Ծամճյան,

1924—1926-ին Տեր Եղիշե Ութուճյան, 1927—1934-ին Տեր Մեսրոպ Անտոնյան, 1931—1937-ին Տեր Ստեփան Կարապետյան (հետո մեկնած Ամերիկա), 1937—1942-ին Տեր Աթանաս Այվազյան, 1937-են՝ Տեր Վահան Փափազյան:

Սոփիայի մեջ 1922-են մինչև 1944 լույս տեսած են հետևյալ թերթերը՝ «Պալքանյան մամուլ», «Հայաստան», «Արաքս», «Զանգ», «Մշակույթ», «Պուկարահայ ձայն», «Ռադիկ», «Փարոս», «Ազատ խոսք» և «Մեղու», որոնցմե միայն «Ազատ խոսք» և «Պալքանյան մամուլ» 10—15 տարի տևականապես լույս տեսած են, մնացյալները շատ կարճ կյանք ունեցած են:

1944 թվականին Սոփիայի հայության թիվը 4700 էր:

1947 թվականին Սոփիայեն ևս բազմաթիվ հայեր ներգաղթեցին Սովետական Հայաստան:

